

POŁUDNIOWO-WSCHODNI INSTYTUT NAUKOWY
W PRZEMYŚLU

POLACY NA UKRAINIE

ZBIÓR DOKUMENTÓW

CZ. 1: LATA 1917 – 1939

T. VII

POD REDAKCJĄ
STANISŁAWA STĘPNIA

PRZEMYŚL 2014

POLACY NA UKRAINIE. ZBIÓR DOKUMENTÓW 1917 – 1939

T. VII; ZEBRAŁ I OPRACOWAŁ STANISŁAW STĘPIEŃ

RECENZENCI

Prof. dr Oлександр Rublow (Instytut Historii Ukrainy Narodowa Akademia Nauk Ukrainy
w Kijowie)

Prof. dr Jewhen Sinkewycz (Czarnomorski Państwowy Uniwersytet im. Petra Mohyły
w Mikołajowie)

PRZEKŁAD DOKUMENTÓW Z JĘZYKA ROSYJSKIEGO

Krzysztof Kozłowski, Ludmiła Kozłowska

PROJEKT OKŁADKI

Tadeusz Nuckowski

NARODOWY PROGRAM
ROZWOJU HUMANISTYKI

Praca naukowa finansowana w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego
pod nazwą „Narodowy Program Rozwoju Humanistyki” w latach 2014-2017
(umowa Nr 0020/NPRH3/H11/82/2015)

ISBN 978-83-60374-07-8

© – Południowo-Wschodni Instytut Naukowy w Przemysłu, ul. Grodzka 3
tel. (0-16) 678-73-33, fax (0-16) 678-64-95

www: pwin.pl

e-mail: pwin@c-net.pl

Nakład 500 egz. Format B5, Ark. wyd. 20. Ark. druk. 22.

Podpisano do druku w listopadzie 2014 r. Druk ukończono w grudniu 2014 r.

Skład: PWIN Przemysł. Przygotowanie do druku i redakcja techniczna Maciej Żurawski

Korekta i indeksy: Bogumiła Kowal, Rafał Kulińczak, Anna Siciak, Anna Zelwak

Druk: San-Set, 37-700 Przemysł, Ostrów 485, tel. 16 671 02 22

SPIS TREŚCI

WPROWADZENIE	7
WYKAZ ARCHIWÓW, Z KTÓRYCH POCHODZĄ PUBLIKOWANE DOKUMENTY	29
WYKAZ WAŻNIEJSZYCH SKRÓTÓW I SKRÓTOWCÓW	29
DOKUMENTY	39
POLSKOJĘZYCZNY SPIS DOKUMENTÓW	311
UKRAIŃSKOJĘZYCZNY SPIS DOKUMENTÓW	317
INDEKS MIEJSCOWOŚCI	323
INDEKS OSÓB W JĘZYKU POLSKIM	326
INDEKS OSÓB W JĘZYKU ROSYJSKIM	337

*

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	7
СПИСОК АРХІВІВ, В ЯКИХ ЗБЕРІГАЮТЬСЯ ПУБЛІКОВАНІ ДОКУМЕНТИ	29
ПОКАЖЧИК СКОРОЧЕНЬ	29
ДОКУМЕНТИ	39
ПОКАЖЧИК ДОКУМЕНТІВ ПОЛЬСЬКОЮ МОВОЮ	311
ПОКАЖЧИК ДОКУМЕНТІВ УКРАЇНСЬКОЮ МОВОЮ	317
ПОКАЖЧИК МІСЦЕВОСТЕЙ	323
ПОКАЖЧИК ОСІБ ПОЛЬСЬКОЮ МОВОЮ	326
ПОКАЖЧИК ОСІБ РОСІЙСЬКОЮ МОВОЮ	337

ПРИСТАВЛЯЄТЬСЯ ПІД РОЗПІСКУ

(Наказ Уповнаркомзв'язу при РНК
УСРР з 9-VIII 33 р. № 242)

Пролетарі всіх країн, єдніться!

ЗБІРНИК ЗАКОНІВ ТА РОЗПОРЯДЖЕНЬ РОБІТНИЧО-СЕЛЯНСЬКОГО УРЯДУ УКРАЇНИ

№ 2

3 лютого 1935 року

№ 2

З М І С Т

Постанови Всеукраїнського центрального виконавчого комітету

6. Про призначення т. Кисельова А. Л. на наркома юстиції і генерального прокурора УСРР.
7. Про увільнення тов. Михайлика М. В. від обов'язків наркомюста і генерального прокурора УСРР.

Постанова Президії Всеукраїнського центрального виконавчого комітету

8. Про увільнення тов. Якимішина П. І. від обов'язків члена Найвищого суду УСРР.

Постанови Ради народних комісарів УСРР

9. Про проведення культзбору в 1935 році на території УСРР
10. План парувальної кампанії коней в 1935 р.

WPROWADZENIE

Po oficjalnym zakończeniu kolektywizacji, co miało się stać na Ukrainie Radzieckiej w 1934 r., choć faktycznie wiele wsi nadal nie zostało skolektywizowanych, cały wysiłek aparatu partyjnego i administracyjnego przerzucono na sferę przemysłową. Sukcesy w tej dziedzinie miał zapewnić tzw. ruch stachanowski. Symbolicznym jego początkiem miało być wydobycie podczas nocnej zmiany z 30 na 31 sierpnia 1935 r. 102 ton węgla (przy dziennej normie 7 ton) przez górnika dołowego Aleksieja Stachanowa¹. Już w parę tygodni po tym fakcie rekord został pobity przez innych górników. Zapoczątkowało to „wyścig pracy”, który niebawem objął wszystkie gałęzie przemysłu i rolnictwa, a nawet kulturę i działalność społeczną. W życiu codziennym ówczesnego ZSRR mocno zakorzeniły się terminy: „stachanowiec”, „stachanowskie tempo”. 17 listopada 1935 r. na pierwszej ogólnoradzieckiej naradzie „stachanowców” z kolejnymi dyrektywami wystąpił Józef Stalin. Więcej, wyżej, szybciej..., miało być nową rzeczywistością państwowości radzieckiej, mającej ambicje prześcignięcia we wszystkich dziedzinach państw kapitalistycznych.

Sukcesy nie przychodziły jednak tak łatwo i tak szybko, jak tego życzyły sobie władze partyjne i państwowe. Zamiast szukać rzeczywistych przyczyn niepowodzeń gospodarczych, zaczęto szukać „wrogów politycznych”. Po rozprawieniu się z nimi w szeregach własnej partii, zwłaszcza likwidując starych ideowych bolszewików oraz komunistów pragnących inaczej niż Stalin budować nowe społeczeństwo, przystąpiono do rozprawy ze społecznościami wyznaniowymi oraz mniejszościami narodowymi, w pierwszym rzędzie z Polakami. Tworzone w latach dwudziestych, a nawet na początku trzydziestych radzieckie instytucje narodowościowe, wobec braku perspektyw wybuchu rewolucji proletariackich w krajach ościennych, okazały się nie tylko zbędne, ale wprost szkodliwe. Należało także wyeliminować lub odizolować od radzieckiego społeczeństwa aktywistów, a nawet szeregowych działaczy tych niepotrzebnych już instytucji.

¹ Aleksiej (właśc. Andriej) Grigorjewicz Stachanow (1906-1977) – górnik dołowy kopalni „Centralnaja-Irmino” w Kadijewce w Donbasie. W ZSRR został na przełomie lat 30. i 40. XX wieku wykreowany na prekursora idei przodownictwa pracy, zwanego ruchem stachanowskim.

Ujawnianiem działalności wrogów ustroju można było uzasadnić wszystko: opozycję we własnej partii, niedowład administracji, niepowodzenia pięciolatek i kolektywizacji, słabe plony, niezadowolenie społeczne, a nawet załatwić porachunki osobiste działaczy partyjnych oraz funkcjonariuszy służb państwowych. Ponadto rozbudowany do wielkich rozmiarów w czasie utrwalania nowego ustroju aparat bezpieczeństwa wewnętrznego pragnął za wszelką cenę uzasadnić swoje istnienie oraz skuteczność w działaniu. Tam również zaistniało „stachanowskie tempo”².

Pod sztandarem stachanowskim miała być realizowana także polityka narodowościowa ZSRR. Na Ukrainie Radzieckiej w pierwszym rządzie zwrócono uwagę na społeczność polską³. W 1935 r. w szybkim tempie przystąpiono do likwidacji, tworzonych wcześniej w ramach tzw. „narodowościowego eksperymentu” polskich placówek kulturalnych, szkół i zakładów naukowych oraz polskojęzycznych czasopism. Radzieckie służby specjalne prowadziły szeroko zakrojone akcje, zmierzające do wykrycia „kontrrewolucjonistów i sabotażystów”, którzy rzekomo mieli pracować na korzyść sąsiedniego „faszystowskiego państwa polskiego”. Już wcześniej ostre represje zastosowano wobec polskich komunistów i radzieckich funkcjonariuszy partyjnych odpowiedzialnych za „polski odcinek” w pracy z mniejszościami narodowymi. Represje te dotyczyły nie tylko działaczy szczebla centralnego, ale także terenowego, łącznie z najniższymi komórkami partyjnymi i radami wiejskimi. Nie zapomniano także o duchowieństwie i tzw. katolickich aktywistach religijnych. Akcja ta była w pewnym sensie częścią składową uroczystości z okazji piętnastolecia „wyzwolenia Ukrainy” od polskiego najazdu w 1920 r. i wspierającej go petlurowskiej reakcji.⁴

W tej atmosferze politycznej przystąpiono do likwidacji wszystkich instytucji polskich, tak dotychczas wychwalanych w ZSRR i mających być przykładem leninowskiego rozwiązywania problemów mniejszościowych. Już w październiku 1933 r., jakoby z terenu, zaczęły dochodzić do władz centralnych informacje, że Polski Rejon Narodowościowy im. J. Marchlewskiego „jest poligonem wywrotowej działalności” inspirowanej przez działającą tam konspiracyjną Polską Organizację

² Szerzej piszą o tym: О. Рубльов, В. Репринцев, *Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті роки*, „3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ” 1995, nr 1/2 (2/3), s. 126.

³ Zob. M. Iwanow, *Pierwszy naród ukarany. Polacy w Związku Radzieckim 1921-1939*, Warszawa-Wrocław 1991.

⁴ Zob. *Справа „Польської Організації Військової” в Україні. 1920-1939 рр. Збірник документів та матеріалів*, ред. С.А. Кокін, Р.Ю. Подкур, О.С. Рубльов, Київ 2011, s. 28.

Wojskową (POW)⁵. Rejon Narodowościowy, który miał być wzorem do naśladowania przez Polaków w burżuazyjnym państwie polskim, z dnia na dzień stawał się jednostką zbędną⁶. Niektórym, wciąż naiwnym, polskim działaczom komunistycznym zdawało się, że celem tej nagłej zmiany politycznej jest konieczność oczyszczenia rejonu z elementów wrogich komunizmowi z wszelkiego rodzaju zamaskowanych szpiegów i dywersantów, często udających działaczy bolszewickich, a faktycznie będących członkami i sympatykami Polskiej Organizacji Wojskowej. To „oczyszczanie” w rzeczywistości rozpoczęto już w drugiej połowie 1930 r. dokonując partyjnego przeglądu osób zajmujących stanowiska kierownicze w rejonie marchlewskim oraz w tamtejszych radach wiejskich, szkołach i instytucjach kulturalno-oświatowych. W efekcie tych działań z zajmowanych stanowisk zwolniono 678 osób, jakoby reprezentujących postawy „kontrrewolucyjne, nacjonalistyczne i aspołeczne”. Proces ten kontynuowano w latach następnych. W 1932 r. usunięto z zajmowanych funkcji administracyjnych, gospodarczych i partyjnych w tymże regionie kolejne 121 osób, w 1933 – 303, a w latach 1934-1935 – 254 osoby. Jak głęboko sięgały owe czystki w Polskim Regionie Narodowościowym świadczy fakt, że w 1935 r. na 40 przewodniczących rad wiejskich ze stanowiska zostało usuniętych aż 34 (85%), a z 80 przewodniczących kołchozów odwołano 76 osób (95%). Osobę podejrzaną, która dostała się w szpony NKWD, oprócz odwołania ze stanowiska czekała w najlepszym razie surowa nagana lub wykluczenie z partii, ale najczęściej aresztowanie, a następnie więzienie lub zesłanie.

Pragnąc osłabić polskość rejonu marchlewskiego postanowiono wysiedlić do Kazachstanu lub na tereny wschodniej Ukrainy osoby najbardziej aktywne na polu działalności społecznej lub religijnej. Tylko w okresie od 1930 do 1935 r. tego typu kara dosięgła aż 1.658 rodzin⁷. Nad realizacją polityki narodowościowej na Ukrainie osobiście czuwali sekretarze KC KP(b)U – Stanisław Kosior⁸ i Pawło Postyszew⁹, którzy no-

⁵ O rzekomej działalności tajnej Polskiej Organizacji Wojskowej na Ukrainie w pierwszej połowie lat trzydziestych XX wieku zob. *Polacy na Ukrainie. Zbiór dokumentów*, część 1: *Lata 1917-1939*, pod red. S. Stępnia i O. Rublowa, t. V, Przemysł 2005 oraz t. VI, Przemysł 2012.

⁶ Zob. І.М. Ващенко, „Радянська Мархлевищина” як історичний феномен: польський національний район УСРР 1925–1935 рр. в історіографії, [w:] *Історія України: Маловідомі імена, події, факти. Збірник статей*, серія книг „Реабілітовані історією”, редкол.: П.Т. Тронько та ін., Київ 2005, s. 202-215.

⁷ Г. Стронський, *Злет і падіння: Польський національний район в Україні у 20-30-ті роки*, Тернопіль 1992, s. 52-55, (dodatek: *Документальні матеріали*, dok. nr 6-8).

⁸ Stanisław Kosior (1889-1939) – działacz komunistyczny, z pochodzenia Polak. Od 1907 członek SDPRR(b), uczestnik rewolucji październikowej. W 1918 prowadził konspiracyjną działalność

tabene tak rozpędzili machinę represji, że wkrótce sami też wpadli w jej sidła. Poprzez wysiedlania Polaków oskarżanych o działalność kontrrewolucyjną lub podejrzewanych o poglądy antyradzieckie, a osiedlanie na ich miejsce „przodujących kołchoźników” wyselekcjonowanych spośród mieszkańców południowych rejonów obwodu kijowskiego, starano się zmienić strukturę narodowościową „marchlewszczyzny”¹⁰. Nie zadowalało to władz partyjnych wciąż szukających wrogów klasowych, i to nie tylko wśród miejscowej inteligencji oraz bogatych chłopów otwarcie krytykujących system kołchozowy, ale nawet wśród wiejskiej biedoty. W celu wykonania założonego planu przesiedleń, NKWD zwróciło się do KC KP(b)U z prośbą o zezwolenie na wysiedlenie z rejonu marchlewskiego nie tylko „aktualnych winowajców”, ale także tych gospodarzy, którzy wcześniej byli karani za działalność antyradziecką, zwłaszcza podczas Wielkiego Głodu i kolektywizacji¹¹.

W lipcu 1935 r. aresztowano byłego kierownika Rejonowego Komitetu Wykonawczego w Marchlewsku, niepracującego tam już od roku,

bolszewicką na Ukrainie, w październiku tegoż roku został sekretarzem Prawobrzeżnego Komitetu KP(b)U. Był członkiem Obwodowego Komitetu partii przygotowującego przewrót bolszewicki na Ukrainie. W 1920 został sekretarzem KC KP(b)U, a w listopadzie 1922 sekretarzem Syberyjskiego Biura KC RKP(b). Od 1924 członek KC WKP(b)U, w latach 1925-1928 sekretarz KC. Od 1928 r. sekretarz generalny KC KP(b)U, a od stycznia 1938 zastępca przewodniczącego Rady Komisarzy Ludowych ZSRR i przewodniczący Komisji Kontroli Radzieckiej. Aresztowany w 1938, skazany na śmierć i rozstrzelany w 1939. Pośmiertnie zrehabilitowany. Zob. *Księga Polaków uczestników rewolucji październikowej 1917-1920*, oprac. L. Kalestyńska, A. Kochański, W. Toporowicz, Warszawa 1967, s. 432-433; *Polacy na Ukrainie*, t. I, II, III, V, VI, wg indeksów.

⁹ Pawło Postyszew (1887-1939) – działacz partii bolszewickiej. W sierpniu 1923 skierowany został do pracy partyjnej na Ukrainie. W latach 1924-1926 był sekretarzem Kijowskiego Komitetu Gubernialnego. Członek KP(b)U od 1925. W 1926 został członkiem Biura Politycznego i sekretarzem KC KP(b)U. Od 1927 członek KC WKP(b) i Prezydium CKW ZSRR. Od 1933 kierował Wydziałem Agitacji i Propagandy KC. W marcu 1933 został ponownie członkiem Biura Politycznego i sekretarzem KC KP(b)U, a w lipcu 1934 także I sekretarzem Kijowskiego Komitetu Obwodowego. Od 1934 zastępca członka Biura Politycznego KC WKP(b). W 1937 zwolniony ze stanowiska sekretarza KC KP(b)U i przeniesiony z Kijowa na stanowisko sekretarza Kujbyszewskiego Komitetu Krajowego WKP(b). Aresztowany wraz z żoną 22 lutego 1938. Skazany na karę śmierci i stracony 26 lutego 1939. Zob. także: *Polacy na Ukrainie*, t. I, II, III, V, VI, wg indeksów. Jego krótki biogram zamieszczamy również w dok. nr 10, przypis 17 niniejszego zbioru.

¹⁰ Na temat ruchu ludności w rejonie marchlewskim w 1935 r. zob.: H. Stroński, *Represje stalinizmu wobec ludności polskiej na Ukrainie w latach 1929-1939*, Warszawa 1998, s. 131-139.

¹¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України в Києві (dalej: ЦДАГО України), фонд (dalej: ф.) 1, опис (dalej: оп.) 6, справа (dalej: spr.) 396, к. 166-167.

Eugeniusza Ołdakowskiego¹², oskarżając go, że był on „kierownikiem wołyńskiego centrum Polskiej Organizacji Wojskowej”¹³. W areszcie zmuszono go do zeznań o absurdalnej treści. Miał on mianowicie stwierdzić: *W celu nasilenia wpływów nacjonalistycznych wśród Polaków i nie dopuszczenia do ich dalszej asymilacji, a także dla stworzenia bazy do pracy wśród ludności polskiej w POW powstała myśl zorganizowania polskiego rejonu narodowościowego, przy czym jako najbardziej nadający się do zorganizowania takiego rejonu zaproponowano Dowbyszew (obecnie Marchlewsk), obejmujący duże skupisko ludności polskiej. Ponadto miał dodać: Oprócz tego, przez sam fakt zorganizowania polskiego rejonu narodowościowego dążono do ukierunkowania i wzmocnienia działalności nacjonalistycznej wśród Polaków także w innych miejscowościach Związku Radzieckiego*¹⁴.

Ołdakowski miał szczegółowo opowiadać o zasadach doboru kadr dla rejonu i o tym, że podstawowe instytucje w rejonie cały czas znajdowały się pod kontrolą członków POW. Zeznania te miały oznaczać, że oskarżony żałuje czynów popełnionych przez siebie i swoich współników. Mimo to skazano go na karę śmierci, którą „łaskawie” zamieniono mu na 10 lat łagrów. Jednak dla reżimu nadal był niewygodny, gdyż wobec współtowarzyszy zesłania miał jakoby wyrażać poglądy antyradzieckie, a ponadto w rozmowie z jednym ze współwięźniów stwierdził, że organy NKWD aresztują bez uzasadnienia, a podczas śledztwa stosują bezprawne metody nacisku psychologicznego i fizycznego. Został za to ponownie aresztowany i 29 października 1937 r. rozstrzelany¹⁵.

Stosowanie wobec aresztowanych najwyższego wymiaru kary stało się od roku 1937 bardzo częste. Wyroki ferowano w niemal stachanowskim tempie. Funkcjonariuszy aparatu represji zobowiązywał do tego wydany 30 lipca tegoż roku przez ludowego komisarza spraw wewnętrznych ZSRR Nikołaja Jeżowa rozkaz nr 00447 w sprawie powołania tzw. Trójek Specjalnych, czyli komisji NKWD działających jako

¹² Eugeniusz Ołdakowski (1897-1937) – zob. dok. 8 w niniejszym tomie.

¹³ Według „dokumentacji” śledztwa „Wołyńskie Centrum POW” miało następujące cele: 1) sztucznie zawiązać ilości ludności polskiej oraz prowadzić polonizatorską działalność wśród ludności ukraińskiej; 2) na tej podstawie – sztucznie tworzyć polskie narodowe rady wiejskie i polskie szkoły; 3) wprowadzanie do kierownictwa sielsowietów [rad wiejskich] i szkół aktywnych działaczy nacjonalistycznych. (Галузевий державний архів Служби безпеки України у Києві, фонд 13, spr. 13, k. 1-31). Zob. dok. nr 8 w niniejszym tomie.

¹⁴ Галузевий державний архів Служби безпеки України у Києві (dalej: ГДА СБУ), spr. 46188-ФП, t. 3, k. 394, 400.

¹⁵ H. Stroński, *Represje stalinizmu...*, s. 133, 216-217, 228. Zob. także *Polacy na Ukrainie*, t. III, s. 41, 44, 46, 56-57 oraz dok. nr 8 w niniejszym tomie.

sądy doraźne¹⁶. W skład Trójek wchodziło po jednym przedstawicielu partii komunistycznej, NKWD i prokuratury. Zasądzały one wyroki, od których nie było odwołania. Pragnąc wykazać się dużą efektywnością w zwalczaniu wrogów socjalizmu, kierownictwo NKWD wyznaczało „kontyngenty” osób mających być aresztowane i skazane. Wyroki rzadko były niższe niż 8 do 10 lat łagrów lub kara śmierci przez rozstrzelanie. Historycy uważają, że tylko w okresie od lipca 1937 do sierpnia 1938 r. tego typu represjami na Ukrainie objęto ponad 45 tys. Polaków¹⁷.

Ofiarna i pełna stachanowskiego wigoru działalność organów NKWD USRR przynosiła „oczekiwane rezultaty”. Organy śledcze preparowały „niepodważalne dowody”, że Polski Rejon Narodowościowy w Marchlewsku został utworzony bezprawnie i w celu szkoderstwa władzy radzieckiej. Na jego terytorium mieli celowo gromadzić się osobnicy o poglądach antyradzieckich, którzy z łatwością opanowali wszystkie dziedziny tamtejszego życia społecznego. W przypadku wojny z Polską mieli oni szerzyć dywersję na tyłach wojsk radzieckich. Dlatego też wniosek mógł być tylko jeden – konieczność likwidacji Polskiego Rejonu Narodowościowego im J. Marchlewskiego. Jakże było to kuriozalne, jeśli zważymy, że „ojcami chrzestnymi” utworzenia rejonu byli najbliżsi w owym czasie współpracownicy Stalina – Łazar Kaganowicz (pierwszy sekretarz KC KP(b)U Ukrainy w latach 1925-1928)¹⁸ oraz niezwykle wpływowy szef GPU i NKWD USRR Wsiewołod Balicki¹⁹.

¹⁶ Rozkaz Jeżowa wynikał z uchwały KC WKP(b) z 2 lipca 1937 nakazującej natychmiastową likwidację „elementów antyradzieckich”. Została ona podpisana osobiście przez Józefa Stalina.

¹⁷ Zob. N. Iwanow, *Zapomniane ludobójstwo. Polacy w państwie Stalina. „Operacja polska” 1937-1938*, Kraków 2014, s. 310-311.

¹⁸ Łazar Kaganowicz (1893-1991) – radziecki działacz partyjny i państwowy pochodzenia żydowskiego. W partii komunistycznej od 1911. W czasie I wojny światowej agitował wśród żołnierzy. Po wybuchu rewolucji październikowej organizator władzy bolszewickiej w Homlu. Od 1924 sekretarz, zaś w 1928 członek Biura Politycznego KC WKP(b). Do 1957 piastował szereg kierowniczych stanowisk państwowych i partyjnych, m.in. dwukrotnie (w l. 1925-1928 i w 1947) był I sekretarzem Komunistycznej Partii Ukrainy. W latach 1930-1935 był I sekretarzem komitetu moskiewskiego WKP(b). W okresie powojennym stopniowo tracił znaczenie i wpływy. W 1957 został odsunięty od władzy przez Nikitę Chruszczowa, zaś w 1962 wykluczony z partii. Zmarł 25 VII 1991 w Moskwie. Zob. także: *Leksykon. Kto jest kim w Rosji po 1917 roku*, red. G. Przebinda, J. Smaga, Kraków 2000, s. 128-129; *Polacy na Ukrainie*, cz. 1, t. V, s. 199-202.

¹⁹ Wsiewołod Balicki (1892-1937). Jego biogram publikujemy w dalszej części niniejszego wydania.

Oczywiście w warunkach masowych represji, kiedy człowieka nie chroniło nawet wysokie stanowisko partyjne lub rządowe, takie niemające nic wspólnego z rzeczywistością oskarżenia organów NKWD nie wywoływały żadnych protestów. Nie rodziły żadnych pytań nawet w najwyższych strukturach kierowniczych partii komunistycznej.

Wzrastająca faszyzacja w Europie, a zwłaszcza dojście Hitlera do władzy, spowodowały, że w Moskwie zaczęto obawiać się antykomunistycznego sojuszu polsko-niemieckiego. Ponadto stosując politykę permanentnego zagrożenia „ojczyzny robotników i chłopów” starano się mobilizować społeczeństwo do większej wydajności pracy, a także odciągać jego uwagę od ciągłych niedostatków zaopatrzenia nawet w podstawowe artykuły. Łatwym do uzasadnienia wrogiem na odcinku wewnętrznym stały się mniejszości narodowe – polska i niemiecka. Można było wmówić społeczeństwu, że w przypadku zagrożenia zewnętrznego mniejszości te podejmą współpracę z agresorami. Spośród nich już w okresie przygotowań do wojny rekrutować się będą różnego rodzaju szpiedzy i dywersanci. W gremiach partyjnych i instytucjach bezpieczeństwa postanowiono zapobiec temu przez likwidację wszelkich instytucji mniejszościowych i denacjonalizację społeczności etnicznych. W pierwszym więc rządzie postanowiono zlikwidować dwa rejony narodowościowe: polski – marchlewski i niemiecki – puliński²⁰, oficjalnie podając, iż dzieje się to z powodu ich: *słabości ekonomicznej, nieodpowiedniej obsługi kołchozów przez MTS oraz nieudolność administracji*²¹. 3 października 1935 r. decyzja o likwidacji została zatwierdzona przez prezydium Wszechukraińskiej Centralnej Komisji Wykonawczej²².

W 1935 r. przystąpiono także do likwidacji wszystkich polskich instytucji kulturalnych i oświatowych. Symboliczne stało się aresztowanie przez NKWD 29 września tegoż roku dyrektora Teatru Polskiego w Kijowie Jana Lipińskiego²³, zasłużonego komunisty, wcześniej dzięki staraniom strony radzieckiej zwolnionego z polskiego więzienia i faworyzowanego w ZSRR²⁴. Lipiński od pewnego czasu spodziewał się aresztowania.

²⁰ Zob. np. dok. nr 65, 67 i 74 opublikowane w *Polacy na Ukrainie*, cz. 1, t. III.

²¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, spr. 375, к. 132.

²² Г.Стронський, *Злет і падіння...*, s. 55-56.

²³ Jan Lipiński (1889-1937?) – działacz komunistyczny polskiego pochodzenia. Jego krótki biogram zob. dok. 6 w niniejszym tomie.

²⁴ Zob. W. Materski, *Polsko-radziecka wymiana więźniów politycznych w latach 1921-1937*, „Z pola walki” 1977, nr 1, s. 39-40. Warto dodać, że Lipiński należał do pierwszej tzw. „grupy trzystu”, którą władze polskie przekazały stronie radzieckiej w ramach wymiany więźniów politycznych.

Dlatego nie nocował w domu, ale w swoim gabinecie, a pracownikom zabronił informować, że po godzinach urzędowania jest w teatrze. Funkcjonariusze NKWD mimo to szybko zorientowali się, że w nocy można go tam zastać. Dyrektor oskarżony został, że mieszkając w 1926 r. w Żytomierzu *nawiązał kontrrewolucyjne kontakty z Eugeniuszem Ołdakowskim, a także Bolesławem Biegańskim²⁵ i Adamem Kalinowskim²⁶ oraz z innymi członkami kierownictwa „wołyńskiej grupy POW”, z którymi systematycznie się spotykał i prowadził: nacjonalistyczną działalność polonizacyjną w rejonie marchlewskim i w fabrykach porcelany. Realizował przymusową polonizację ludności niepolskiej wdrażając w życie założenia POW. Jako dyrektor Teatru Polskiego w Kijowie, propagował ideę polskiego nacjonalizmu, wprowadzał do repertuaru teatru sztuki o charakterze nacjonalistycznym i propolskim²⁷.*

Warto podkreślić, że Lipiński w przeciwieństwie do wielu aresztowanych nie poszedł na współpracę ze śledczymi NKWD. Mimo iż w więzieniu znacząco podupadł na zdrowiu kategorycznie odrzucał wszelkie oskarżenia oraz insynuacje, że należy do POW. Starał się także podkreślać, że jako dyrektorowi teatru przyszło pracować mu w bardzo trudnych warunkach. Placówka borykała się bowiem z ciągłymi trudnościami finansowymi, brakiem odpowiednich pomieszczeń dla prowadzenia działalności teatralnej, a także brakiem mieszkań dla aktorów i personelu pomocniczego. Cały czas teatr pozostawał pod ścisłym nadzorem służb specjalnych, stawiających sobie za zadanie wytropienie wśród personelu wrogów klasowych i polskich nacjonalistów. Cenzura zaś pilnie czuwała, aby w jego repertuarze nie znalazły się „burżuazyjne treści”, np. jesienią 1934 r. dyrekcja teatru poinformowała Ludowy Komisariat Oświaty USRR

²⁵ Bolesław Biegański (1888–1937?) – urodzony w Warszawie, Polak. Kierownik kuratorium oświaty Polskiego Rejonu Narodowościowego im. Marchlewskiego. Aresztowany przez NKWD w lipcu 1935 wraz z innymi działaczami, został oskarżony o prowadzenie na zlecenie kierownictwa POW w Moskwie „polonizacji ludności Wołynia”. W dniach 15-17 lutego 1936 wojskowy trybunał Kijowskiego Okręgu Wojskowego skazał go, razem z E. Ołdakowskim i Stanisławem Majem, na karę śmierci. 7 kwietnia 1936 Wojskowe Kolegium Sądu Najwyższego ZSRR zamieniło wyrok na 10 lat łagrów. Zob.: H. Stroński, *Represje stalinizmu...*, s. 216-217.

²⁶ Adam Kalinowski (1900–1937?) – działacz komunistyczny polskiego pochodzenia, urodzony w Wilnie. Był sekretarzem Komitetu Rejonowego Komunistycznej Partii (bolszewików) Ukrainy w Marchlewsku. W trakcie aresztowania przez NKWD w lipcu 1935 mieszkał w Moskwie pracując w budownictwie. Oskarżony o działalność kontrrewolucyjną i współpracę z POW, do stawianych zarzutów nie przyznał się. Orzeczeniem Wojskowego Trybunału Kijowskiego Okręgu Wojskowego w dniach 15-17 lutego 1936 został skazany na karę 10 lat łagrów. Zob.: H. Stroński, *Represje stalinizmu...*, s. 216-217.

²⁷ ГДА СБУ, spr. 46188-Ф, т. 3, к. 406-407, 477-478.

oraz KC KP(b)U, iż: w związku z zakazem wystawiania sztuki M. Kulisza „Powrót Marka” oraz W. Mykoluka „Siedemnaście”, w repertuarze teatru ostała się tylko jedna sztuka – komedia Moliera „Mieszczanin – szlachcicem”²⁸.

Wobec częstych aresztowań aktorów zespół był bardzo niestabilny. Dyrekcja teatru naiwnie użalała się więc do władz państwowych i partyjnych pisząc: [...] mimo iż teatr oczyścił się już z wrogich elementów, w ciągu ostatnich miesięcy organy NKWD znów aresztowały podczas gościnnego tournée 2 aktorów: Stankiewicza Adolfa Fabianowicza i Klusa Wacława Iwanowicza, a pod koniec września w Kijowie – dyrektora Teatru Lipińskiego Jana Osypowicza²⁹.

W 1935 r. w zespole aktorskim pozostało już tylko kilka osób, a teatr w ogóle nie otrzymał dotacji³⁰. Podobne represje spotkały także inne polskie instytucje, szkoły i redakcje czasopism. Ich ilość zaczęła spadać w zawrotnym tempie. 12 lutego 1935 r. KC KP(b)U polecił Wydziałowi Kultury KC oraz Ludowemu Komisariatowi Oświaty USRR przeprowadzenie kontroli Techników Pedagogicznych w Kijowie i Płoskirowie i wykluczenie „obcego klasowo elementu” tak wśród kadry, jak i studentów. W wyniku kontroli z 240 studentów technikum kijowskiego usunięto aż 44 (18%), a z płoskirowskiego ze 106 – 51, czyli niemal połowę pobierających tam naukę. Represje dosięgły nie tylko wrogów nowego ustroju, ale także tych, którzy byli „klasowo obcy” lub ukrywali swoje nieproletariackie pochodzenie, względnie utrzymywali związki z osobami represjonowanymi³¹. Po tym „przefiltrowaniu” technikum płoskirowskie zostało zlikwidowane³². W miesiąc później na mocy decyzji KC KP(b)U z dnia 16 marca 1935 r. zamknięto oddziały polskiego Technikum Prasowego i Technikum Pedagogicznego w Charkowie. Z tego ostatniego studentów przeniesiono do Polskiego Technikum Pedagogicznego w Kijowie. W tym samym czasie KC KP(b)U uznał za celowe likwidację Fakultetu Robotniczego berdyczowskiej filii Polskiego Technikum w Kijowie. Postanowiono również zawiesić (oczywiście na zawsze) audycje radiowe w języku polskim przy Wszzechukraińskim Zaocznym Instytucie Masowej Oświaty Politycznej.

28 czerwca 1935 r. KC KP(b)U postanowił zlikwidować Polski Oddział Instytutu Teatralnego, a 29 lipca t.r. uznał za bezcelowe dalsze istnienie Oddziału Polskiego w Szkole Rolniczej im. Stanisława Kosiora. Analogicz-

²⁸ Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України, ф. 650, оп. 1, spr. 5, к. 45–45v.

²⁹ Ibidem, к. 47.

³⁰ О. Рубльов, В. Репринцев, *Репресії проти поляків...*, s. 143.

³¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 7, spr. 382, к. 34.

³² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 7, spr. 387, к. 62.

ny los spotkał 25 września 1935 r. Oddział Polski funkcjonujący w ramach kijowskiego Technikum Medycznego³³.

Jesienią 1935 r. podjęto szereg kolejnych istotnych decyzji dotyczących ludności polskiej w USRR. I tak, w związku z „masowym zaśmieceniem przez polskich nacjonalistów kierownictwa polskich rad wiejskich” zobowiązano komitety okręgowe partii w Kijowie i Winnicy do „oczyszczania” polskich rad wiejskich z „elementów niepewnych i nacjonalistycznych”. W ciągu kilku najbliższych miesięcy przeorganizowano 40 z nich³⁴.

Taki sam los spotkał wówczas większość szkół polskich. W wytycznych partyjnych argumentowano bowiem, że „polscy nacjonaści sztucznie utworzyli mnóstwo szkół polskich w rejonach o przewadze ludności ukraińskiej albo takiej, która posługuje się przeważnie językiem ukraińskim”. W tej sytuacji 20 września 1935 r. Biuro Polityczne KC KP(b)U uznało za konieczne przemianowanie ich na placówki z ukraińskim językiem nauczania³⁵.

Teza o sztucznym zakładaniu polskich szkół stała się jednym z głównych bodźców działania radzieckich służb specjalnych. Miało to także udowodnić śledztwo w sprawie „wywrotowej działalności POW w ZSRR”. W tym celu na aresztowanych „peowiakach” wymuszano pożądane dla władz partyjnych zeznania. Rozpoczynając likwidację szkół polskich stwierdzono, że zbędne stało się istnienie polskiego Instytutu Pedagogicznego w Kijowie, tym bardziej że GPU „udowodniło”, iż jest on „wyłączarnią peowiaków i nauczycieli nacjonalistów”. 29 września 1935 r. Biuro Polityczne KC KP(b)U podjęło specjalną uchwałę o likwidacji Polskiego Instytutu Pedagogicznego i przeniesieniu studentów do tymczasowo utworzonego polskiego oddziału w ukraińskim kijowskim Instytucie Pedagogicznym. Następnie zlikwidowano polskie Fakultety Robotnicze w Kijowie i Żytomierzu³⁶. Kolejną zlikwidowaną placówką był Instytut

³³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, spr. 375, к. 215; ibidem, оп. 7, spr. 384, к. 146, 161.

³⁴ Ibidem, оп. 16, spr. 12, к. 280, 325, 327.

³⁵ Ibidem, к. 278, 333.

³⁶ Ibidem, к. 293, 309, 313. Odrzucając jako absurdalne zarzuty odnośnie sztuczności tworzenia podstawowego, średniego i wyższego szkolnictwa polskiego w USRR oraz wrogich celów polskiej działalności narodowo-kulturalnej, zauważyć należy, że podczas organizowania Polskiego Instytutu Pedagogicznego miały miejsce administracyjne i partyjne zachwyty wobec takiej inicjatywy. Polski Instytut Wychowania Socjalistycznego w Kijowie (a z czasem przemianowany na Instytut Pedagogiczny) został utworzony pospiesznie w październiku 1930 r. Jednak już na samym początku starano się czuwać nad czystością ideologiczną kadry, np. w połowie 1931 r. został zwolniony nauczyciel języka polskiego Fiodorow: *za ideologiczne odchylenia i błędy metodyczne*. Zob. Я. Ковальчик, *Готуємо кадри польської пролетарської інтелігенції, „Студент Револуції” 1931, nr 33, s. 2.*

³⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, spr. 12, к. 276, 303-303 v.

Kultury Polskiej w Kijowie, który 5 października 1935 r. został zamknięty na podstawie podjętej pod koniec września decyzji Biura Politycznego KC KP(b)U³⁷.

Zbędne, bo mimo propagowania radzieckich treści, to jednak spowalniające denacjonalizację społeczności polskiej, stały się polskojęzyczne gazety i czasopisma. 10 sierpnia 1935 r. KC KP(b)U podjął decyzję o zmianie nazwy czołowej polskojęzycznej gazety „Sierp”³⁸ na „Głos Radziecki”. Następnie wymieniono jej zespół redakcyjny, przy czym niektórych z dotychczasowych redaktorów oskarżono o przynależność do POW i aresztowano (Jerzego Zadrużnego³⁹, Zygmunta

³⁸ „Sierp” – polskojęzyczny organ KC KP(b)U adresowany głównie do polskiej ludności wiejskiej. Pierwszy numer tego czasopisma ukazał się 22 czerwca 1922 r. w miejsce dotychczas wydawanego tygodnika „Głos Komunistyczny”. Początkowo ukazywał się jako tygodnik, później jako dwutygodnik. W połowie 1929 roku jego redakcję przeniesiono z Kijowa do Charkowa. Długoletnim redaktorem „Sierpa” był krytyk literacki K. Wiszniewski, funkcję tę pełnił od 1922 do 1930 r. (z krótką przerwą od sierpnia 1926 do stycznia 1927 r., kiedy redakcję powierzono H. Politurowi). Z czasopismem współpracowali Bolesław Szacki-Skarbek, B. Bilewicz, Bazyl Szmidt, J. Otocki, Józef Teodor. 10 sierpnia 1935 r. zapadła decyzja KC KP(b)U i nazwę gazety zmieniono na „Głos Radziecki”. Jednakże w dokumentach partyjnych i urzędowych jeszcze jesienią tegoż roku, tradycyjnie używano poprzedniej nazwy – „Sierp”. Zob. J. Daszkiewicz, *Prasa polska na Ukrainie radzieckiej. Zarys historyczno-bibliograficzny*, „Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego” 1966, t. V, z. 2, s. 95–107, 120, 129–130; J.M. Kupczak, *Polacy na Ukrainie w latach 1921–1939*, Wrocław 1994, s. 252; *Polacy na Ukrainie*, t. V, s. 81.

³⁹ Jerzy Zadrużny (właściwie Stanisław Fidyk) (1904–1938) – działacz komunistyczny polskiego pochodzenia, urodził się w Pabianicach. Pracował w przemyśle tekstylnym, był członkiem i funkcjonariuszem Komunistycznego Związku Młodzieży Polski. Członek KPP od 1924. Od października 1925, skierowany przez KC KPP na kursy zawodowe do Moskwy. Latem 1926 powrócił do Polski. W 1929 skierowany przez KC KPP do ZSRR na leczenie. W Moskwie uczył się w wieczorowym Instytucie Dziennikarstwa, ukończył Komunistyczny Uniwersytet Mniejszości Narodowych Zachodu, otrzymał wykształcenie dziennikarskie. Do WKP(b) został przyjęty w 1930. W Moskwie pracował dla polskiej gazety „Trybuna Radziecka”, a z czasem kierował oddziałem gazety „Sierp” w Kijowie. W chwili aresztowania był sekretarzem Kijowskiej Kancelarii Związku Budownictwa Specjalistycznego. Osądzony przez Wojskowy Trybunał KWO w dniach 25–29 maja 1936 został skazany na dziesięć lat łagrów. Podczas odbywania kary oskarżony o szerzenie wśród więźniów „propagandy trockistowsko-zinowiewowskiej”, planowanie grupowej ucieczki i inne „przestępstwa”. 31 marca 1938 został skazany na karę śmierci przez rozstrzelanie. 21 maja 1938 stracony. Zrehabilitowany pośmiertnie uchwałą Wojskowego Kolegium Sądu Najwyższego ZSSR z dnia 26 września 1956 (tym samym dokumentem zrehabilitowano również C. Maja, Z. Tutakowskiego, K. Śliwińskiego, M. Siedleckiego, B. Bilewicza, J. Sobczaka oraz J. Żaczka). Zob. także dok. nr 10 w niniejszym zbiorze.

Tutakowskiego⁴⁰, Janusza Sosnowicza⁴¹, Michała Grudę⁴², Stefana Ryb-

- ⁴⁰ Zygmunt Tutakowski (1909-1937) – działacz komunistyczny polskiego pochodzenia, urodził się w Kijowie. Ukończył szkołę siedmioklasową (1926), następnie uczył się na Uniwersytecie Kijowskim zdobywając wykształcenie dziennikarskie. Doktorant Instytutu Polskiej Kultury Proletariackiej w Kijowie. Członek LKZMU od 1926 r., kandydat na członka KP(b)U od 1932. W chwili aresztowania był kierownikiem oddziału redakcji gazety „Sierp”. Trybunał Wojskowy KWO, na posiedzeniu w dniach 25-29 maja 1936 skazał go na dziesięć lat łagrów. Następnie 14 listopada t.r. na posiedzeniu „Trójki Specjalnej” NKWD skazany na śmierć przez rozstrzelanie. Wyrok wykonano 27 listopada 1937. Zrehabilitowany pośmiertnie 26 września 1956.
- ⁴¹ Janusz Sosnowicz (właściwie Ignacy Tom) (1902-1938) – działacz komunistyczny polskiego pochodzenia, urodził się w Zurychu. Członek Komunistycznego Związku Młodzieży Polski w latach 1918-1929, od 1919 r. członek KPP (w ZSRR staż ten wliczono mu jako członkostwo w WKP(b)). Był także członkiem Komunistycznej Partii Niemiec. Studiował na Uniwersytecie Warszawskim (1921-1922). Wybrany na członka i sekretarza KC Komunistycznego Związku Młodzieży Polski (1922-1926). Uczył się na Międzynarodowych Leninowskich Kursach w Moskwie (1926-1928), a następnie pracował w Warszawie jako sekretarz KC Komunistycznego Związku Młodzieży Polski (1928-1929), sekretarz Krakowskiego Komitetu Okręgowego KPP (1930), współpracownik Centralnej Redakcji KPP w Warszawie (1930-1931). Trzykrotnie (1923-1924, 1929-1930, 1931) osadzony w polskich więzieniach. W latach 1932-1933 pracował w Berlinie jako instruktor KC KPN. Od 1933 pracował w Moskwie w Partyjnym Wydawnictwie WKP(b). Kierownik sektora ds. mniejszości narodowych, zaś od 1934 polityczny referent w Kominternie. Od lutego 1935 oddelegowany przez KC KP(b)U na redaktora kijowskiej gazety „Sierp”. Na tym stanowisku pracował do chwili aresztowania 19 września 1935. Zarówno w śledztwie, jak i podczas rozprawy nie przyznał się do prowadzenia jakiegokolwiek działalności kontrrewolucyjnej i kategorycznie odrzucił zarzut swej przynależności do POW, a mimo to Trybunał Wojskowy KWO w dniach 19-23 czerwca 1936 skazał go na 5 lat obozów. 11 maja 1938 został ponownie osądzony i skazany na karę śmierci przez rozstrzelanie. Wyrok został wykonany. Zrehabilitowany został pośmiertnie uchwałą Kolegium Wojskowego Sądu Najwyższego ZSRR z dnia 14 marca 1956 r. (w tym samym postanowieniu sądowym zrehabilitowano J. Koneckiego, W. Stasiaka, M. Grudę i S. Dłuskiego). Zob. także dok. nr 10 i 13 w niniejszym zbiorze.
- ⁴² Michał Gruda (właściwie Emil Demke) (1902-1964) – działacz komunistyczny polskiego pochodzenia, urodzony w Warszawie. Członek KPP od 1921. W 1931 aresztowany i wyrokiem Sądu Okręgowego w Warszawie skazany na 4 lata pozbawienia wolności. W 1934 zwolniony z więzienia w celu leczenia, zbiegł do ZSRR. Do chwili aresztowania (11 października 1935) pracował jako kierownik działu przemysłowego gazety „Sierp”. Podczas śledztwa przyznał się, iż należał do POW, jednak w trakcie procesu wycofał się z tych zeznań. 23 czerwca 1936 skazano go na 3 lata obozów. Wyrok odbywał w Karagandzie. 22 lutego 1939 został zwolniony, zaś 14 marca 1956 zrehabilitowany. Podczas II wojny światowej oficer polityczny w stopniu podporucznika w I Dywizji WP im. Tadeusza Kościuszki. Po wojnie działacz PZPR. Zob. C. Budzyńska, *Gruda Michał*, [w:] *Słownik biograficzny działaczy polskiego ruchu robotniczego*, t. 2, Warszawa 1987, s. 392-393.

nickiego⁴³, Józefa Koneckiego⁴⁴, Wiktora Stasiaka⁴⁵, a także współpracującego z redakcją kierownika szkoły partyjnej KC KP(b)U Stanisława

⁴³ Stefan Rybnicki (właściwie Stefan Skrzydlewski) (1901-1938) – działacz komunistyczny polskiego pochodzenia, urodzony w Sroczku. Członek KPP od 1924, a od 1930 WKP(b). W Polsce był członkiem Komunistycznego Związku Młodzieży, a także członkiem sekretariatu KC Komunistycznego Związku Młodzieży (od 1929). Od 1930 przebywał w ZSRR. Od 1932 uczył się na kursach społeczno-ekonomicznych przy KC KP(b)U, pracował jako kierownik polskich kursów w Żytomierzu. W latach 1933-1935 (aż do chwili aresztowania) kierował oddziałem gazety „Sierp”. Sądzony w dniach 19-23 czerwca 1936 i wyrokiem Wojskowego Trybunału KWO skazany na karę 10 lat łagrów. Zmarł 23 kwietnia 1938. Zrehabilitowany pośmiertnie postanowieniem Kolegium Wojskowego Sądu Najwyższego ZSRR z dnia 10 marca 1960. Zob. także dok. nr 13 w niniejszym zbiorze.

⁴⁴ Józef Konecki (właściwie Leon Rozin) (1900-1938) – działacz komunistyczny żydowskiego pochodzenia, urodzony w Łodzi. Podczas I wojny światowej wraz z rodzicami ewakuowany do Moskwy. W 1919 wraz z rodziną powrócił do Polski. W 1918 przez kilka miesięcy był członkiem SDPRR (mieszewików). Od 1919 członek KPP i od 1930 członek WKP(b) (z zaliczeniem stażu partyjnego w KPP). Prawie cztery lata (1922-1925) siedział w więzieniach polskich za działalność komunistyczną. Był członkiem sekretariatu Komunistycznego Związku Młodzieży Polski, przedstawicielem Związku w Komunistycznej Międzynarodówce Młodzieży, delegatem na IV (1927) i V (1930) zjazd KPP. Od 1929 wraz z żoną – Wandą Wagner przebywał w ZSRR. Studiował na Komunistycznym Uniwersytecie Narodów Wschodu i (od 1932) w Instytucie Czerwonej Profesury w Moskwie. W kwietniu 1934 r. został skierowany do pracy na Ukrainie. Pracował w aparacie KC KP(b)U, gdzie był instruktorem do spraw pracy z mniejszościami narodowymi. W chwili aresztowania (1 września 1935 r.) pracował jako pomocnik kierownika Oddziału Kultury i Propagandy KC KP(b)U. W dniach 19-23 czerwca 1936 został aresztowany i wyrokiem Trybunału Wojskowego KWO skazany na dziesięć lat obozów. Orzeczeniem Kolegium Wojskowego Sądu Najwyższego ZSRR z dnia 20 września 1936 wyrok utrzymano. 2 listopada 1938 osądzony ponownie skazany na najwyższy wymiar kary i stracony. Zrehabilitowany pośmiertnie 14 marca 1956. Jego żonę Wandę Wagner, po uprzednim wykluczeniu z partii (1935) we wrześniu 1937 zesłano na Ural. Dalsze jej losy nie są znane. Zob. też: C. Budzyńska, *Konecki Józef*, [w:] *Słownik biograficzny działaczy polskiego ruchu robotniczego*, Warszawa 1992, t. 3, s. 267-268. Zob. także dok. nr 13 w niniejszym zbiorze.

⁴⁵ Wiktor Stasiak (właściwie Bronisław Berman) (1903-1943) – działacz komunistyczny żydowskiego pochodzenia, urodzony w Warszawie. Członek KPP od 1919, jeden z organizatorów ZMK w Polsce, członek jego KC. Delegat na IV (1927) i VI (1932) zjazd KPP. Od 1932 członek sekretariatu KC KPZU. Delegat na VII Kongres Międzynarodówki Komunistycznej (1935). W chwili aresztowania (19 września 1935) przedstawiciel Komunistycznej Partii Zachodniej Ukrainy w polskiej sekcji Komitetu Wykonawczego Międzynarodówki Komunistycznej. Przyznał się, iż należał do POW. W dniach 19-23 czerwca 1936 osądzony i wyrokiem Trybunału Wojskowego KWO skazany na 10 lat łagrów. Zmarł 16 lutego 1943 w trakcie odbywania kary w obozie usolskim. Zrehabilitowany pośmiertnie 14 marca 1956. Zob. także: Z. Raszkowska, R. Toruńczyk, *Berman Bronisław – Stasiak Wiktor* [w:] *Słownik biograficzny działaczy...*, Warszawa 1978, t. 1, s. 150. Zob. także dok. nr 13 w niniejszym zbiorze.

Dłuskiego⁴⁶). Jednocześnie zlikwidowano dotychczasowe mutacje terenowe „Sierpa” wydawane w Wołoczysku, Sławucie, Zasławiu, Płoskirowie, Gródku Podolskim i Emilczynie. Od 15 kwietnia 1935 r. przestała wychodzić w Sławucie polskojęzyczna gazeta „Pograniczna Prawda”⁴⁷.

Represje nie ominęły także czasopism młodzieżowych, takich jak „Głos Młodzieży” i „Bądź Gotów”. W lecie 1935 r. aresztowano najbardziej aktywnych spośród pracujących tam dziennikarzy. Do więzień NKWD trafili: Czesław Maj⁴⁸, Kazimierz Śliwiński⁴⁹, Jan Żaczek⁵⁰, Waclaw Walczak⁵¹, Michał Siedlecki⁵², Jan Sobczak⁵³.

⁴⁶ Stanisław Dłuski (właściwie Stanisław Sztyl-Flatau) (1906-po 1936?) – działacz komunistyczny żydowskiego pochodzenia, urodzony w Warszawie. Członek KPP od 1924, sekretarz Warszawskiego Komitetu KPP. Dwukrotnie aresztowany za działalność komunistyczną, osiem lat spędził w więzieniach. Następnie wyjechał do ZSRR. W chwili aresztowania (30 sierpnia 1935) był kierownikiem partyjnej szkoły Zagranicznego Biura Pomocy KPZU. W dniach 19-23 czerwca 1936 osądzony i wyrokiem Trybunału Wojskowego KWO skazany na 3 lata więzienia za „antyradziecką agitację” (w swoim otoczeniu negatywnie oceniał zamykanie polskich szkół i likwidację marchlewskiego rejonu narodowościowego na Ukrainie). Jego dalsze losy są nieznane. Zrehabilitowany 14 marca 1956. Zob. także dok. nr 13 w niniejszym zbiorze.

⁴⁷ О. Рубльов, В. Репринцев, *Репресії проти поляків...*, s. 134-135.

⁴⁸ Czesław Maj (1906-po 1936?) – działacz komunistyczny polskiego pochodzenia. Ukończył siedmioletnią szkołę w Kaniowie (1921). Cztery lata służył w Armii Czerwonej, dowódca plutonu rezerwy. Od 1928 członek KP(b)U. Ukończył szkołę partyjną w Kijowie (1928). Z wykształcenia dziennikarz. W chwili aresztowania (14 lipca 1935) pracował jako redaktor gazety „Bądź Gotów”. Przyznał się do winy. Osądzony w dniach 25-29 września 1936 i wyrokiem Trybunału Wojskowego KWO skazany na 10 lat łagrów. Dalszy jego los jest nieznany. Zrehabilitowany 26 marca 1956. Zob. także dok. nr 10 w niniejszym tomie.

⁴⁹ Kazimierz Śliwiński (1903-po 1936?) – działacz komunistyczny polskiego pochodzenia. W 1925 uczył się w Moskiewskiej Szkole Wojskowej im. J. Unszlichta, z której został wydalony ze względu na zły stan zdrowia. Następnie uczył się w Kijowskiej Szkole Partyjnej, ukończył Leningradzki Instytut Pedagogiczny im. O. Hercena (1932). Od 1927 członek WKP(b). W 1932 po ukończeniu uniwersytetu powrócił do Kijowa. Wykładał w Polskim Instytucie Pedagogicznym i był jego doktorantem. Pracował również w redakcji gazety „Sierp”. Od 1934 do chwili aresztowania 17 sierpnia 1935 pracował jako zastępca redaktora gazety „Bądź Gotów”. Podczas śledztwa przyznał się do winy, jednak na procesie odstąpił od swoich zeznań, twierdząc, że doprowadzony do rozpaczki oskarżył siebie i kolegów: *Gdyby śledczy zapytał mnie, czy nie jestem monarchistą – mówił - to potwierdziłbym i to.* Sądzony w dniach 25-29 maja 1936 i wyrokiem Trybunału Wojskowego KWO skazany na 10 lat obozów. Dalsze jego losy są nieznane. Zrehabilitowany 26 września 1956. Zob. także dok. nr 10 w niniejszym tomie.

⁵⁰ Jan Żaczek (1910 – po 1959) – działacz komunistyczny, Polak. Przez 4 lata uczył się w Polskim Technikum Pedagogicznym. W 1929 został oddelegowany do pracy wykładowczej. Do 1933 pracował jako nauczyciel historii w szkole, inspektor oddziału oświaty narodowej oraz przewodniczący wydziału kultury i propagandy Marchlewskiego Komitetu Rejonowego Leninowskiego Komunistycznego Związku Młodzieży Ukrainy. Od 1927 do 15 stycznia

Mechanizm fabrykowania „spraw” przeciwko pracownikom i publicystom polskich czasopism na Ukrainie dobitnie obnażył Zygmunt Tutakowski w trakcie procesu sądowego. Podczas śledztwa przyznał się on do winy, jednak w postępowaniu sądowym stanowczo odwołał swe zaznania, twierdząc, że stał się narzędziem prowokacji wskutek nacisku ze strony śledczych, którzy stosowali wobec niego różne naciski psychiczne powtarzając w kółko: „Czy myślisz o swojej rodzinie?”; „Mnie twojej gło-

1934 członek Leninowskiego Komunistycznego Związku Młodzieży Ukrainy. Wykluczony pod zarzutem związków z „bratem kontrrewolucjonistą” Józefem Żaczkim (1907-?) – dyrektorem polskiej siedmioletniej szkoły w Starokonstantynowie, który 26 lutego 1934 skazany został na trzy lata administracyjnego zesłania poza granice Ukrainy pod zarzutem uczestnictwa w POW. Od 16 marca do 15 grudnia 1934 kierował działem pionierskim gazety „Bądź Gotów”. Od 4 maja 1935 do chwili aresztowania w nocy z 29 na 30 sierpnia tegoż roku był pracownikiem Kijowskiej Fabryki Gumy. Nie przyznał się do winy. W procesie sądowym w dniach 25-29 maja 1936 został uniewinniony przez Trybunał Wojskowy KWO i 29 maja zwolniony, ale „jako element społecznie niebezpieczny” został wysłany poza granice Ukrainy. W 1938 ponownie aresztowany pod zarzutem przynależności do POW i skazany. Zrehabilitowany 26 września 1956. W 1959 mieszkał w Starokonstantynowie. Dalsze losy nieznane. Zob. także dok. nr 10 w niniejszym tomie.

⁵¹ Wacław Walczak (1905 – po 1989) – urodzony w Petersburgu, Polak. Pracował w gazecie „Sierp”, a w chwili aresztowania (7 lutego 1935) był redaktorem gazety „Głos Młodzieży”. Przyznał się, iż należał do POW oraz do *utworzenia wspólnego bloku z trockistowską opozycją*. 2 sierpnia 1935 skazany na pięć lat obozów. W dniach 25-29 maja 1936 występował jako świadek w procesie C. Maja, Z. Tutakowskiego, K. Śliwińskiego i innych. Zwolniony 8 lutego 1940. Zrehabilitowany na podstawie rozporządzenia Prezydium Rady Najwyższej ZSRR z dnia 16 stycznia 1989. Prawdopodobnie po II wojnie światowej do lat osiemdziesiątych mieszkał w Połtawie. Zob. także dok. nr 10 w niniejszym tomie.

⁵² Michał Siedlecki (1904-1938) – urodził się w Korcu na Wołyniu, Polak. Ukończył 6 klas gimnazjum. W 1923 nielegalnie przekroczył granicę ZSRR, za co został skazany na karę grzywny w wys. 1 karbowanica w złocie, z możliwością zamiany na 7 dni pracy przymusowej. Przez 2 lata uczył się w szkole partyjnej, miesiąc czasu przebywał na kursach nauczycielskich. 5 lat uczył w szkole, a następnie przeszedł do pracy dziennikarskiej. W 1933 był współpracownikiem Zagranicznego Biura Pomocy KPZU w Charkowie. W tym samym roku przeszedł do pracy dziennikarskiej w prasie polskojęzycznej. W chwili aresztowania (12 lipca 1935) był sekretarzem gazety „Głos Młodzieży”. Przyznał się do winy. W dniach 25-29 maja 1936 osądzony i wyrokiem Trybunału Wojskowego KWO skazany na 6 lat obozów. W 1938 osądzony ponownie pod zarzutem działalności w „grupie kontrrewolucyjnej” oraz „antyradzieckiej agitacji wśród więźniów”. 5 kwietnia 1938 skazany na najwyższy wymiar kary i 22 czerwca stracony. Zrehabilitowany pośmiertnie 26 września 1956. Zob. także dok. nr 10 w niniejszym tomie.

wy nie szkoda”; „NKWD niewinnych nie bierze”⁵⁴. Takie działania oraz stosowane tortury fizyczne spowodowały, że Tutakowski zaczął ulegać. Na kolejnym przesłuchaniu śledczy przekonał go, że lepiej się przyznać. Na procesie sądowym tak to relacjonował: *Otrzymałem wytyczne od śledczego. O ile na początku nie wiedziałem, o czym mówić, to według tych wytycznych napisałem, że chcieliśmy zabić Postyszewa i Balickiego, a z czasem dodałem do nich również i Kosiora. [...] O ile chodziło o terror, to należało również wspomnieć o broni. Jak na początku pisałem, „mieliśmy szablę”, to potem on poprawił na broń*⁵⁵.

Oskarżony opowiadał, jak podczas poprzedniego śledztwa, cały czas zmuszony był do improwizowania na temat działalności kontrrewolucyjnej, własnej i niby to jego współników. Podczas procesu sądowego Tutakowski szczególnie akcentował: *Nikt z nas żadnego odniesienia do POW nie miał. W ciągu wielu miesięcy widziałem, że tym „uleganiem” robimy niedźwiedzią robotę partii i urzędowi. Jako oddany komunista podejrzewałem nawet, że to polski wywiad wymyślił całą sprawę, umiejętnie manipulując organami NKWD. Na sali sądowej stwierdził wprost: *Uważam, że to polskiemu faszyzmowi udało się urządzić prowokację przeciwko partyjnym pracownikom. Polski faszyzm ogarnął prowokacją również organy NKWD.**

Poszczególne wystąpienia Tutakowskiego w sądzie były nacechowane oskarżeniami pod adresem organów bezpieczeństwa państwowego. *W NKWD – mówił on – wprowadzono nakaz podwyższania liczby aresztowań, co jest realizowane [...]. Następnie: śledczy w kółko plotą brednie, że aresztowani powinni się „poddac” [...]. Podczas przesłuchań w NKWD, śledczy każdego dnia, aż do mojego „poddania się” przeklinali na mnie, nazywali mnie niegodziwcem, szubrawcem, itp. A po tym, jak się „poddalem”, śledczy zaczęli ugaszczać mnie śniadaniem i papierosami, nazywali mnie po imieniu*⁵⁶.

⁵³ Jan Sobczak (1910-?) – działacz komunistyczny polskiego pochodzenia, urodzony w Warszawie. Podczas I wojny światowej stracił rodziców. W 1916 razem z innymi polskimi dziećmi ewakuowany do Rosji. W 1921 jako bezdomny został oddany na wychowanie do rodziny chłopskiej. W 1931 ukończył szkołę, zdobywając specjalność zootechnika. Przez rok służył w Armii Czerwonej w 9. Dywizji Kawalerii. Od 1926 był członkiem Leninowskiego Komunistycznego Związku Młodzieży Ukrainy a od 1932 członkiem KP(b)U. Od 15 listopada 1933 pracował jako zastępca redaktora gazety „Głos Młodzieży”. Aresztowany pod zarzutem przynależności do POW. W dniach 25-29 maja 1936 osądzony i skazany wyrokiem Trybunału Wojskowego KWO na 5 lat łagrów. Jego dalsze losy nie są znane. 26 września 1956 został zrehabilitowany. Zob. także dok. nr 10 w niniejszym tomie.

⁵⁴ ГДА СБУ, ф. 6, оп. 1, spr. 45980-ФП, т. 10, к. 269.

⁵⁵ Ibidem.

⁵⁶ Ibidem, k. 269–271.

Nawet po „rozbięciu kontrrewolucyjnej organizacji POW na Ukrainie” (sprawa Skarbka i innych)⁵⁷, NKWD nie osłabiło swej gorliwości w poszukiwaniu „wrogów ludu pracującego”.

Akcję likwidacji „polskiej kontrrewolucji” na Ukrainie dokładnie śledzono w Moskwie. W celu przygotowania odpowiednich meldunków Biuro Polityczne KC KP(b)U 20 września 1935 r., poleciło sekretarzowi KC KP(b)U – Mykole Popowowi oraz ministrowi spraw wewnętrznych – Wsewołodowi Balickiemu: *przygotowanie na podstawie materiałów NKWD, projektu notatki do KC WKP(b) na temat POW i o związkach członków tej organizacji z poszczególnymi osobami z polskiej sekcji Kominternu*⁵⁸.

Wsiewołod Balicki wstępne wytyczne w tej sprawie podpisał 22 lutego 1936 r. i rozesłał do kierowników zarządów okręgowych NKWD, naczelników wydziałów specjalnych okręgów wojskowych kijowskiego i charkowskiego oraz komendantów przygranicznych oddziałów NKWD. Wkrótce otrzymał on szczegółowe sprawozdania dotyczące tzw. „wołyńskiego centrum POW”, ale jednocześnie podwładni ministra Balickiego poinformowali go, że po likwidacji wspomnianego centrum polscy kontrrewolucjoniści na Ukrainie założyli w latach 1934-1935 „kijowskie centrum POW”, w skład którego weszli zagraniczni emisariusze, którzy przybyli do ZSRR „po linii partyjnej”, czyli jako członkowie KPP w ramach wymiany więźniów politycznych lub dobrowolnie przyjechali do ZSRR⁵⁹. Nadesłane Balickiemu materiały zostały wydrukowane w formie niedużej książeczki, w której na wstępie znajdowało się oświadczenie „skruszonego kontrrewolucjonisty”, byłego zastępcy przewodniczącego Centralnej Komisji Mniejszości Narodowych przy Wszechukraińskim Centralnym Komitecie Wykonawczym Jana Saulewicza⁶⁰, datowane na 5 lutego 1936 r. Napisał on w nim m.in. *Po wyroku sądowym, zostałem zatrzymany w kijowskim areszcie, w celu złożenia zeznań w sprawie Ołdakowskiego i innych moich współników z POW. Chcę ostatecznie skończyć*

⁵⁷ Zob. *Polacy na Ukrainie...*, cz. 1, t. V, VI, wg indeksów.

⁵⁸ ГДА СБУ, ф. 6, оп. 1, spr. 45980-ФІІ, т. 10, к. 275.

⁵⁹ ГДА СБУ, ф. 13, spr. 278, к. 6.

⁶⁰ Jan Saulewicz (1897-1937) – urodził się w Ogrodnikach w guberni witebskiej, w polskiej rodzinie szlacheckiej. W 1908 jego ojciec (Dominik) kupił folwark „Haspari” w guberni kurlandzkiej (Łotwa), gdzie też przeprowadza się jego rodzina. Jan Saulewicz ukończył szkołę w Dźwińsku (1914), następnie uczył się w Instytucie Gospodarstwa Wiejskiego w Charkowie (z przerwą w latach 1914-1920). Od maja 1917 członek Polskiego Związku Socjalistycznego w Charkowie, a od sierpnia tegoż roku członek PPS-Lewica. Pod koniec 1917 powrócił do Kurlandii, gdzie działał w organach władzy radzieckiej. W latach 1919-1920 w szeregach Armii Czerwonej. Po demobilizacji w listopadzie 1920 wznowił naukę w IGW, który ukończył w 1922. Rok później został administratorem tejże uczelni. Od 1923 współpracownik Wydziału Mniejszości Narodowych NKWD USRR. W KP(b)U był od 1924. W latach 1924-1930 członek i zastępca przewodniczącego Centralnej Komisji Mniejszości

ze swą przeszłością przestępczą i dlatego piszę poniższe zeznania, które mogą pomóc organom NKWD w dalszej walce z polską kontrrewolucją na Ukrainie⁶¹.

Następnie w książeczce tej następował tekst teoretyczny, w którym funkcjonariusze NKWD opisywali okoliczności powstania, działalności i likwidacji „wywrotowej działalności POW w ZSRR”.

Domniemanych członków POW nie ratowała nawet legitymacja partyjna w kieszeni, czyli członkostwo w WKP(b), KP(b)U, KPZU, czy LKZMU. Nie wierzono w ich komunistyczne przekonania podejrzewając, że do partii wstąpili celowo, aby zamaskować swoje przekonania i podjąć na terenie ZSRR działania kontrrewolucyjne⁶². W ten sposób w ręce POW miało dostać się wiele ważnych stanowisk partyjnych i państwowych, w tym także w całości Biuro Polskie KC KP(b)U. Kontrrewolucjoniści mieli opanować także instytucje kulturalne, szkoły, prasę. *W celach szkodniczych – pisano w wymienionym wyżej dokumencie – utworzono wyjątkowo rozgałęzioną sieć rejonowych i zakładowych gazet polskich w miejscowościach, gdzie nie było prawie ludności polskiej; gazety te z kolei miały się stać organizacyjnymi centrami nie tylko polonizacji ludności ukraińskiej, ale również ruchu partyzanckiego w terenie*⁶³.

Narodowych przy WUCWK. Od 1930 do 1934 pracował w Ludowym Komisariacie Rolnictwa USRR. 10 października 1934 został wydalony z partii pod zarzutem *utruty klasowej czujności i zadawanie się z elementami szkodniczymi*. Przeniósł się wówczas do Saratowa, gdzie pracował w Oddziale Krajowego Urzędu Rolnego. Wkrótce jednak został aresztowany. W trakcie śledztwa przyznał się do swojej przynależności do POW. Wyrokiem Specjalnego Kolegium Kijowskiego Sądu Obwodowego z dnia 8 czerwca 1935 został skazany na 10 lat łagrów, a 22 września 1937 na mocy decyzji ludowego komisarza spraw wewnętrznych i prokuratora ZSRR, powtórnie został osądzony za te same czyny, a następnie rozstrzelany (najprawdopodobniej 25 września 1937 w Kijowie). 26 kwietnia 1990 na mocy decyzji Kolegium Sądowego ds. Kryminalnych Sądu Najwyższego USRR został pośmiertnie zrehabilitowany. Zob. także: *Polacy na Ukrainie*, t. I, s. 100, 102, 133-134, 140-146, 161; t. II, s. 33, 99-101, 200; t. III, s. 48, 50, 59-61, 64, 81, 84; t. V, s. 33-34; H. Stroński, *Represje stalinizmu wobec ludności polskiej na Ukrainie w latach 1929-1939*, Warszawa 1998, s. 135; O. Рубльов, В. Репринцев, *Репресії проти поляків...*, s. 116-156; O. С. Рубльов, *Ян Саулович (1897–1937): біографія «хрещеного батька» Мархлевського району у контексті репресій 1930-х років*, [w:] *Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей*, редкол.: П.Т. Тронько (голов. ред.) та ін., Київ 2007, s. 143-176. Zob. także dok. nr 8 w niniejszym tomie.

⁶¹ ГДА СБУ, ф. 13, spr. 278, к. 85.

⁶² Ibidem, k. 92.

⁶³ Ibidem, k. 94-95, 97-98.

W końcowej części dokumentu znalazły się wytyczne dla terenowych organów NKWD, jak mają postępować z istniejącymi jeszcze polskimi szkołami i instytucjami kulturalnymi na Ukrainie.

Należy podkreślić, że taka polityka władz radzieckich doprowadziła nie tylko do fizycznej likwidacji polskich instytucji, ale przyczyniła się do wywołania uczucia strachu wśród miejscowych Polaków (nawet aktywnych członków partii komunistycznej). Polacy ze społeczności aktywnej, wśród której wielu przedstawicieli nawet szczerze wierzyło w leninowską politykę rozwiązywania kwestii mniejszościowej, stali się bierną masą skupiającą całą swą energię na przeżycie dnia codziennego. Działacze komunistyczni, przedstawiciele różnych organizacji społecznych, pracownicy polskich instytucji kulturalnych i oświatowych zaczęli więc wycofywać się z niebezpiecznej strefy „frontu narodowo-kulturalnego”, a szukać możliwości zatrudnienia w sferze gospodarczej, często opuszczając strony rodzinne i wyjeżdżając do uprzemysłowionych części Ukrainy, m.in. do Donbasu i Zaporozża. Tam często w obcym środowisku kulturowym i językowym ulegali denacjonalizacji. Ci zaś, którzy pozostali w dawnym miejscu osadnictwa, pragnąc uniknąć deportacji lub różnego rodzaju upokorzeń, zaczęli ukrywać swą narodowość. To również, gdy wyszło na jaw, stawało się pretekstem do represji. Dla funkcjonariuszy NKWD każdy powód stawał się „dobry” do wykazania „czujności rewolucyjnej”.

25 lipca 1936 r. Biuro Organizacyjne KC KP(b)U dokonując analizy pracy partyjnej w rejonach i wsiach z ludnością polską i niemiecką na terenie obwodów odeskiego, dnipropropietrowskiego i winnickiego zarzuciło miejscowym komitetom partyjnym utratę czujności w wykrywaniu szpiegów i sabotażystów. W wyniku tego organy partyjne tychże obwodów zobowiązały się do: zwiększenia czujności i zdecydowanej walki w celu wykrycia i likwidacji pozostałości polsko-niemieckiej agentury faszystowskiej, do skoncentrowania uwagi na codziennym prowadzeniu pracy masowo-politycznej i obsługi pod względem kulturalnym ludności polskiej i niemieckiej⁶⁴.

W swym polowaniu na „szpiegów i kontrrewolucjonistów POW” funkcjonariusze NKWD starali się przeciwstawić Ukraińców Polakom⁶⁵. Tych pierwszych zawsze wybierano, aby w śledztwie świadczyli przeciwko polskim sąsiadom. Kiedy wydawało się, że tzw. „sprawa POW” została wykryta, a wszyscy winni surowo ukarani, represje wobec Polaków nie ustały, a nawet wzmożyły się. Nie było już polskich instytucji, ale wciąż byli Polacy, a ich z góry uznawano za wrogów radzieckiej rzeczywisto-

⁶⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 7, spr. 424, к. 108.

⁶⁵ Zob. np. dokumenty nr 48-51 w niniejszym tomie.

ści. Nie chroniła ich ani przynależność do partii komunistycznej, ani faktyczne zasługi dla ZSRR. Represje osiągały zarówno wysokich funkcjonariuszy państwowych, jak i zwykłych robotników i chłopów polskiego pochodzenia.

Aby przyspieszyć oczyszczenie kraju z elementów wrogich na mocy wspomnianego wcześniej rozkazu NKWD ZSRR nr 00447 z 30 lipca 1937 r. „Trójki Specjalne” w trybie doraźnym wydawały surowe wyroki więzienia, zesłania, a także skazywały na „najwyższy wymiar kary”, czyli karę śmierci.

Kolejny rozkaz operacyjny NKWD nr 00485 z 11 sierpnia tegoż roku dał początek tzw. operacji polskiej. Jej celem była *likwidacja jeszcze istniejących lokalnych organizacji POW oraz tzw. powstańczych kadr dywersyjno-szpiegowskich w przemyśle, transporcie, sowchozach i kołchozach*⁶⁶.

Ludowy komisarz spraw wewnętrznych Nikołaj Jeżow rozkazem tym nakazał zamknąć do więzień nie tylko wszystkich podejrzanych o działalność antyradziecką Polaków, ale zalecił także masowe aresztowania prewencyjne. Stwierdzał bowiem, że aresztowaniu podlegają:

a) *ujawnieni w procesie śledztwa i do tego czasu nie odnalezieni aktywni członkowie POW [...];*

b) *wszyscy pozostający w ZSRR jeńcy armii polskiej;*

c) *zbiegowie z Polski, niezależnie od czasu ich przebywania na terytorium ZSRR;*

d) *emigranci polityczni i więźniowie polityczni wymienieni z Polską;*

e) *byli członkowie PPS i innych polskich antyradzieckich partii politycznych;*

f) *najbardziej aktywna część miejscowych antyradzieckich, nacjonalistycznych elementów w polskich rejonach.*

Dalej zadecydował, aby: *Zaprzestać zwalniania z więzień i łagrów osoby kończące wyroki więzienia skazane za szpiegostwo na rzecz Polski*⁶⁷.

Akcja ta miała trwać trzy miesiące, ale funkcjonariusze NKWD wciąż „mnożyli polskich szpiegów”, tak że faktycznie trwała ona niemal do 1939 r.

*

⁶⁶ Архівне Управління Міністерства Внутрішніх Справ України по Харківській області, Колекція документів, к. 90-94.

⁶⁷ Rozkaz ten w całości publikujemy w niniejszym tomie, zob. dok. nr 20.

Tom VII publikowanych dokumentów z serii *Polacy na Ukrainie*, jest już czwartym z kolei zbiorem materiałów archiwalnych dotyczących tzw. sprawy POW. Organizacji wymyślonej przez NKWD w celu denacjonalizacji społeczności polskiej w ZSRR. Szczególnie represywny charakter miała ona na Ukrainie Radzieckiej, a jej zwieńczeniem była tzw. operacja polska. Wprawdzie były to czasy wielkiego terroru, w czasie którego Stalin nie oszczędzał żadnego z narodów ZSRR⁶⁸, ale w stosunku do Polaków przyjęto zasadę, że już sama przynależność do narodu polskiego – jak niezbitce wynika to z zamieszczonych dokumentów – predysponowała do represji. Nie oszczędzono nawet działaczy Komunistycznej Partii Polski. Niemal wszystkich polskich komunistów przebywających w Związku Radzieckim z rozkazu Stalina uwięziono, zesłano do łagrów lub rozstrzelano.

Niniejsza publikacja obejmuje dokumenty z lat 1935-1938, tematycznie jest zatem kontynuacją wydanych wcześniej materiałów. Są to ankiety aresztowanych, protokoły przesłuchań, akty oskarżenia i wyroki śmierci. Ich lektura odsłania mechanizm działania sowieckiego aparatu represji w fabrykowaniu fikcyjnych spisków kontrrewolucyjnych, które służyły różnym celom polityczno-ideologicznym, a głównie walce z mniejszością polską, niemiecką i innymi społecznościami narodowymi na Ukrainie, a także z samymi Ukraińcami. Poszczególne dokumenty stanowią również osobliwe studium ludzkich tragedii, dokonywanych w majestacie prawa totalitarnego państwa.

Zgodnie z dotychczasowymi zasadami, w celu jak najszerszej percepcji publikowanego materiału wszystkie zamieszczone tu dokumenty zostały przetłumaczone z języka rosyjskiego na język polski. Gdzie tylko było to możliwe, starano się publikowane dokumenty wzbogacać w przypisy objaśniające, w tym także o charakterze biograficznym, oznaczając je kolejnymi cyframi odrębnie dla każdego dokumentu, zaś wszelkiego rodzaju uzupełnienia, dopiski i charakterystyczne cechy techniczne publikowanych tekstów opatrzone odnośnikami literowymi. Starano się przy tym zachować taki wygląd dokumentów, aby były one zbliżone do oryginałów, w tym też celu teksty rękopiśmienne oddano pismem pochylonym, czyli kursywą. W taki sam sposób odznaczono także podpisy funkcjonariuszy śledczych, członków „Trójek sądowych”, zatwierdzających wyroki radzieckich urzędników, a także osób przesłuchiwanymi i skazanymi. Niezrozumiałe już dla współczesnego czytelnika skróty i skrótowce, obficie występujące w publikowanych materiałach, rozwiązano, podając zarówno ich polskie odpowiedniki, jak i oryginalne pełne nazwy, rosyj-

⁶⁸ Zob. С. Білокінь, *Масовий терор як засіб державного управління СРСР (1917-1941 рр.). Джерелознавче дослідження*, т. 2, Дрогобич 2013; *Політичні репресії в Українській РСР 1937-1938 рр.: дослідницькі рефлексії. До 75-річчя „Великого терору” в СРСР*, Київ 2013.

skie lub ukraińskie. Pewien problem nastroczała używana w Rosji i na Ukrainie, obok imienia i nazwiska, nazewnicza forma „odojcowska” (ros. *отчество*, ukr. *по батькові*). W publikowanych tu dokumentach, zgodnie z polską tradycją urzędową, zastąpiliśmy ją określeniem „syn ...” lub „córka ...”. Pewne problemy sprawiała także pisownia nazwisk represjonowanych Polaków. Z dokumentów rosyjskojęzycznych trudno bowiem wywnioskować czy dana osoba nosząca polskie nazwisko nazywała się np. Hutman czy Gutman, Ignatenko czy Ihnatenko, Petrowski czy Pietrowski. Ponieważ dla badaczy społeczności polskiej na Ukrainie i w Rosji może mieć to istotne znaczenie, dlatego zdecydowano się w niniejszej publikacji obok indeksu polskojęzycznego zamieścić także indeks nazwisk w języku rosyjskim, podając je w formie oryginalnej występującej w dokumentach.

Podobnie jak we wcześniejszych tomach, zamieszczone tu materiały ułożone zostały chronologicznie. W rejestrach zaznaczono miejsce i datę powstania każdego z nich, na końcu zaś podano opis techniczny, czyli informację czy publikujemy go z oryginału, czy z kopii, czy był to maszynopis, czy rękopis oraz w jakim języku był sporządzony. Przytoczono również miejsce jego przechowywania, sygnaturę oraz właściwą mu paginację.

STANISŁAW STĘPIEŃ